

Dési János

Wallenberg változó emléke

„Nem vagyunk bűnösök abban, hogy mi lett Wallenberg sorsa, de bűnösök vagyunk abban, hogy ami jót tett, azt nem mutattuk fel korábban a világnak. [...] A hosszú-hosszú hallgatásban, én úgy érzem, vétkesek vagyunk.”¹

(Mezei András)

„Nem tudom vendég vagyok-e, vagy a fogoly” – jegyezte meg Raoul Wallenberg budapesti svéd követségi titkár orosz kísérőire mutatva 1945. január 17-én, amikor Budapesten elbúcsúzott védenecitől, hogy Debrecenbe induljon, szól a városi legenda.²

Raoul Wallenberg svéd követségi titkár, aki tízezrek életét mentette meg 1944–45-ben Budapesten, a szovjet csapatok parancsnokságára készült a kelet-magyarországi városba, hogy előadja tervét a Magyarországon életben maradt zsidók normális életének megszervezéséről, és segítséget is kérjen a megvalósításhoz. Ám Debrecenbe sohasem érkezett meg.

Írásunkban azt vázoljuk, miként foglalkozott, foglalkozhatott a következő évtizedekben a magyar nyilvánosság Wallenberg történetével – annak árnyékában, hogy a szovjetek sokáig próbálták letagadni, közülük lenne az egész eltűnéshez, s a beismerés után is a szocialista sajtó tabui közé tartozott a svéd férfi története, amelyet csak ritka alkalmakkor sikerült megtörni, egészen a nyolcvanas évek végéig.³ Ráadásul a nyugati és így a svéd közvélemény is meglehetősen ellentmondásosan viszonyult a Wallenberg-történehez.

Wallenberg nem egyedül vett részt 1944-től kezdve Budapesten a zsidók mentésében. A svéd mellett többek között a svájci, a portugál, a spanyol követség és a vatikáni nunciatúra munkatársai is vállalták a sokszor életveszélyes munkát.

Mégis legendássá közülük elsősorban Wallenberg alakja vált. S ebben nyilván jelentős szerepe volt a háború utáni rejtélyes eltűnésének. Aztán a hidegháború éveiben a szovjetellenes propaganda egyik fontos elemévé vált újra és újra szóba hozni, mi történhetett Wallenberggel. Nyilván ezért sem nagyon lehetett a keleti blokkban megemlékezni róla.

Ahogy Glatz Ferenc fogalmazott egy interjúban, már a nyolcvanas évek végén: „Az, hogy Wallenbergről Magyarországon szinte alig hallottunk az

elmúlt évtizedekben, az ennek a szovjet túlzott érzékenységnek volt a következménye.”⁴ Mármost annak, hogy – mondta már akkori tudása szerint a történész – Wallenberget a szovjetek elhurcolták, megölték, és később jobban szerették volna az egészet letagadni.

A legendához – mint erről a *Wallenberg-jegyzőkönyv*⁵ című könyvemben részletesen írtam – az is kellett, hogy a svéd férfi a huszadik század egyik totalitáriánus diktatúrája ellen küzdött, s a másik totalitáriánus diktatúra pusztította el.

borzalmára, a halálonatok elindulására, a gettó szenvedéseire és a nemzetközi védelem alatt álló házak megrohanására. De emlékezünk ennek a szörnyű korszaknak egyik legnagyobb hőisére, a svéd királyi követségi titkár úrra, mikor szembeszállt a jogfosztó kormánnyal és fegyveres prihékjeivel. Tanulni voltunk a foglyok megváltásának, láttuk a szovjetek boldog szabaddulását, mikor Wallenberg úr megjelent közöttük és segítséget hozott. Emberfeletti volt, ahogyan fáradságot nem ismerve, minden veszedelmet vállalva hozta vissza az elhurcolt gyermekeket és szabadította ki az öreg szülőket. Láttuk, amikor életet szerzett az éhező türegeknek, orvost és gyógyszerét a betegeknek. Neki és a nemes svéd népnek soha elfelejteni nem fogjuk, hogy a védett házakba menekült zsidók ezreinek nyugodt álmát a svéd nemzeti lobogó biztosította. Igaz ember volt, áldja meg az Isten érte.

Javasoljuk a tisztelt Előjáráságnak:
1. örökítsük meg a mai ünnepi ülésünk jegyzőkönyvében

RAOUL WALLENBERG
svéd követségi titkár nevét és érdemeit,
2. nevezzük el a romjainból felépülő központi zsidó kórházat egyik épületét:

„WALLENBERG PAVILLON”-nak,
3. küldjük meg Wallenberg titkár úrnak igaz nagyrabecsülésünk kifejezése mellett mai ülésünk jegyzőkönyvi kivonatát.

Kérjük javaslataink elfogadását.
Előjáróság egyhangú lelkesedéssel fogadta el az Elnök előterjesztését és melegen ünnepelte Raoul Wallenberg titkárt.

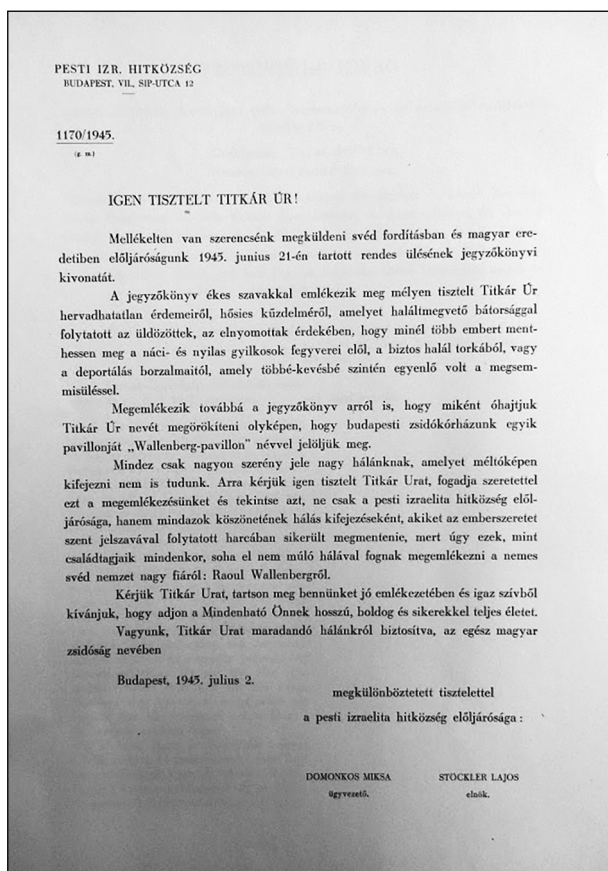
K. m. f.

Dr. KATONA JÓZSEF
jegyző.

STÖCKLER LAJOS
elnök.

Dr. NAGY JÓZSEF
titkarság.

A zsidó hitközség ünnepi ülése jegyzőkönyvének egy oldala

A zsidó hitközség köszönőlevele Wallenbergnek

A történet épüléséhez az is alapot szolgáltatott, hogy Raoul Wallenberg az egyik leggazdagabb svéd család tagja volt, nem hivatásos diplomata. Vagyis könnyedén átvészelhette volna a háborút otthon, a semleges Svédországban. Senki nem rótta volna föl neki, ha csak a kandallója előtt szörnyülködik a BBC híreit hallgatva, mi minden történik egy távoli, ismeretlen országban.

És azt se hagyjuk ki, hogy Wallenberg kétségtelenül nagyon rövid idő alatt épített föl egy igen hatékony szervezetet, amely óvta, ellátta, élelmezte a megmaradt budapesti zsidókat. A teljes reménytelenség idején az ő neve jelenthetett némi esélyt a túlélésre: „Jön majd Wallenberg, és megment minket”.

Sokáig talán az egymásnak is ellentmondó hivatalos szovjet nyilatkozatok adtak tápot a legendának, hogy Wallenberg valahol – egy büntetőtábor, egy elmeegógyintézet vagy egy börtön mélyén – még mindig él.⁶ A 33 éves korában a világ szeme elől eltűnt svéd férfi személye, sorsa a hidegháborús években alkalmas volt arra is, hogy rajta keresztül bizonyítsák a szovjet rendszer kétségtelen bűneit.

Wallenberg történetének épülését nem csak a misztikus köd segítette, amely elfedte, mi is történt vele valójában. Hozzájárult az is, hogy a nyugati sajtó folyamatosan szenzációként tálalta a vele kapcsolatos újabb híreket. A Wallenberg sorsát kutatók sok tucatnyi, gyakran egymást kizáró beszámoló ismernek arról, mikor, ki, hol látta utoljára Wallenberget.⁷

A Szovjetunió összeomlása után elsősorban egykori titkosszolgálati tiszték, KGB-sek, hírszerzők jelentkeztek újabb és újabb valódi vagy fals információkkal. Egy eredetinek látszó Wallenberg-sztorival könnyen címlapra lehetett kerülni a nagy lapokban is, így aztán jó néhányan feltehetően csak saját üzleti érdekeiket szem előtt tartva álltak elő egy-egy újabb Wallenberg-történettel.

Tény, hogy nincs hitelt érdemlő bizonyíték arra, hogy 1947. július 17-én valóban szívroham következtében hunyt volna el a moszkvai Ljubljanka börtönben, ahogy 1957-től kezdődően a szovjet hatóságok állították. Sok információ azt támasztja alá, és egyre erősebb az a verzió, hogy kivégezték.⁸

A szocializmus sajtóirányítása már az enyhébbnek számító korokban is éberrel ügyelt arra, hogy bizonyos dolgokról ne eshessék szó az első nyilvánosságban. Nem lehetett arról beszélni például, hogy szovjet csapatok állomásoznak Magyarországon, hogy miért van egypártrendszer, és mi is történt 1956-ban. És ehhez jött Wallenberg története.

Wallenberg emléke azonban sosem tűnt el, legfeljebb elhalványult.

AZ ELSŐ MEGEMLEKEZÉSEK A FELSZABADULÁS UTÁN

1945. június 21-én a Pesti Izraelita Hitközség eljárásága díszülést tartott, amelynek napirendjén a Raoul Wallenbergnek szóló köszönet határozatba foglalása szerepelt. A határozatról szóló levelükben többek között azt írták, hogy a zsidókórház egyik pavilonját Wallenbergről fogják elnevezni.⁹

Még a koalíciós időkben sokszor előkerült, miként lehetne megőrizni Wallenberg emlékét. A kor neves rendezője, Gertler Viktor filmet akart forgatni róla. Erről azonban csak néhány kisebb hír jelent meg a korabeli lapokban, a terv hamar elsüllyedt. Pedig először „monumentális” filmről volt szó, amelyben megmentettjei is elmondják történetüket.¹⁰ (Gertler tanítványa, Herskó János¹¹ filmrendező készít azután egy dokumentumfilmet 1990-ben Wallenbergéről, amely részben alapjául szolgált a svéd–norvég–magyar koprodukcióban készült *Jó estét, Wallenberg Úr* című játékfilmhez.¹²)

Az egyik legjelentősebb svéd napilap az orosz beismerésről Wallenberg 1947-es haláláról, illetve arról, hogy a család nem adja föl a reményt

Raoul Wallenberg tehát Budapestről 1945. január közepén eltűnt. A követség többi tagja kalandos úton jutott vissza Svédországba. A budapesti svéd misszió vezetője, Danielson követ egy Amerikának szóló rádióműsorban beszélt embermentő akciójukról 1945 júniusában, s erről a Magyar Nemzet is beszámolt. „Danielson elmondotta, hogy Roosevelt [sic!] elnök levélben fordult Gusztáv svéd királyhoz a magyar üldözöttek megmentése érdekében. A svéd király Danielson mellé Raul [!] Wallenberget követségi titkárnak nevezte ki és az üldözöttek ügyek intézésének speciális megbízásával Budapestre küldte. A magyar kormánnyal való megállapodás szerint 4300 embernek adhattak ideiglenes útlevelet, de az első időben a Gestapo nem ismerte el és összetépte az útleveleket. Erőteljes diplomáciai nyomásra a német hatóságok hozzájárultak a provisor pass és a Schutzpass érvényességéhez. Az idők folyamán nem 4300, hanem 12 500 védőlevelet állított ki a svéd követség, amely mindent megtett, hogy a védőleveleknek érvényt szerezzen.”¹³

Danielson hozzátette: akciójuk nem volt veszélytelen. A nyilasok előbb a svéd Vöröskereszt Esterházy utcai épületéből hurcolták el tisztviselőket, majd a Gyopár (később Minerva) utcai követségről is elvitték a svéd tisztviselőket, akiket napokig fogva tartottak, s a gettóból végül csak Wallenberg tudta őket kiszabadítani. De ők még mindig sokkal

jobban jártak, mint a Jókai utca 1. alatti követségen lévőek, akik közül 140 embert meggyilkoltak, pedig svéd védelem alatt álltak, s exterritoriális joguk alapján bízhattak abban, ott nem bántják őket. Hasonlóképpen a Kátóna József utca 2/a. alatti svéd védett ház 300 lakóját is elvitték, akik közül végül csak öten menekültek meg. Ezzel együtt a mentőakció sok-sok ezer ember életét mentette meg. Akár azzal is, hogy élelmiszerkészleteket halmoztak föl, amelyből, ha szűkösen is, de élelmezni tudták a rászorulókat.

Danielson arról is beszélt, Wallenberg miként mentett meg összegyűjtött zsidókat téglagyárakból, ahol összezsúfolva várták, hogy tovább vigyék őket, vagy a Nyugat-Magyarország felé indított halálmenetekből is. Felidézte, miként mentett meg embereket a Józsefvárosi pályaudvaron a bevagónírozás előtt.

A cikk fontos és tanulságos forrás, az egyik első részletesebb korabeli beszámoló. Érdekes, hogy 1945 júniusában már nem szerepel benne a „zsidó” szó, csupán „üldözöttek”-ről ír. Raoul Wallenberg nevét hibásan tudták csak leírni – a Raoulból kimaradt az „o” –, és Roosevelt elnök nevét is „w”-vel írták. De a szerkesztőség már a Bajcsy-Zsilinszky úton működött – azaz a magyar ellenállás hősről akkor elnevezett utcában.

Az is érdekes, hogy már ekkor sincs említés arról, mi történhetett, hova kerülhetett Wallenberg.

A SZOBORBIZOTTSÁG

Nem sokkal a felszabadulás után megmentettjei akcióba kezdtek azért, hogy közadakozásból szobrot állítsanak Wallbergnek Budapesten. Ekkor még egyáltalán nem volt biztos, mi történt vele. Pislákol a remény, ha egyre fogyatkozó mértékben is, hogy talán mégiscsak élve hazakerül Svédországba.

A szobor elkészítésére a neves művészt, Pátzay Pált kérték föl, aki maga is aktívan részt vett a zsidók mentésében, míg a mozgalom védnökei között ott találjuk Zsedényi Bélát, a Nemzetgyűlés első elnökét és Szakasits Árpádot, a későbbi minisztert és köztársasági elnököt is.¹⁴

A Magyar Nemzet 1946. júliusi számának egyik cikke beszámol arról, hogy a Zeneakadémián miként emlékeznek meg Raoul Wallenbergről egy jótekonysági koncert keretében, amelynek bevétele szintén a tervezett szobor költségeihez járulna hozzá.¹⁵

A Világosság tudósítása szerint a koncerten Gobbi Hilda (akinek később is fontos szerep jut Wallenberg emlékének ápolásában) arról beszélt, hogy Wallenberg Afrikából, Fokföldről volt visszatérőben Stockholmba,¹⁶ amikor tudomására jutott, hogy Magyarországon a nyilasok rémuralma tombol, ártatlanokat hurcolnak el és gyilkolnak meg, s ha odasiet, esetleg tehet valamit értük.¹⁷ A nagyvilági sportember itt sodródott bele a gerinceket edző vagy elroppantó események forgatagába. Itt érlelődött a humanista gondolat halált megvető előharcosává. Gobbi szerint autóját a felszabadulás előtt vagy srappel találta el, vagy nyilasok gyilkolták meg. (Ez a verzió egyébként többször felbukkan a korabeli lapokban, és 1946 végén a svéd parlamentben Elis Hastad jobboldali képviselő interpellációjára válaszul a svéd miniszterelnök, Tage Erlander is azt felelte: minden valószínűség szerint „GESTAPO-ügynökök” ölték meg Wallenberget.¹⁸)

Gobbi Hilda ezt követően a sárkányt legyőző Wallenberg alakját rajzolta meg a közönségnek. „Raul [!] Wallenbergre, a sárkányölök reinkarnációjának mondható lovagra emlékeztünk. A szemelyen túli célokért harcoló hős maga a legenda.”

Ez a – később sokszor ismétlődő – hasonlat nyilván nem véletlen. Az est egyik célja, mint említettük, hogy Pátzay Wallenberg-szobrához gyűjtsön pénzt. Az emlékmű pedig egy sárkányt legyőző alakot ábrázolt.

A pénz viszonylag nehezen, de összejött.¹⁹

A szobor végül elkészült, felállították, ám a hivatalos átadásra már nem került sor, mert néhány nappal azelőtt ledöntötték. Valószínűleg a hatalomban megerősödött kommunista párt nem akarta ezzel a Wallenberg-szoborral a szovjeteket provokálni – akik végül is elvitték, s meggyilkolták a második világháború egyik legnagyobb hőst.

Wallenberg emlékével kapcsolatban igen jelentős volt Lévai Jenő róla írott könyve – erről később még lesz szó –, amely honoráriumának egy részét szintén átengedte a szerző a szoboralap céljaira.

Lévai szerette volna, ha könyve Svédországban is megjelenik, ám ez – mert vitába keveredett a Wallenberg családdal Wallenberg későbbi sorsát illetően –, komoly akadályokba ütközött.

Mindenesetre a svéd kiadást előkészítendő Lévai Jenő 1947. júliusában Svédországban mutatta be azt a – Marshall-tervszerű – javaslatot, amellyel a

svéd követségi titkár Debrecenbe indult, s amely alkalmas lehetett volna a kifosztott, túlélő zsidók, de az egész ország gazdasági megsegítéséhez. A terv lényege valami olyasmi volt, hogy a támogatást kapcsolják össze az önsegélyezéssel. Wallenberg – saját tapasztalataira hivatkozva – hozzátette: semmilyen humanitárius akció nem lehet hatékony, ha nem egy gazdaságilag megalapozott akció a bázisa.

Lévai abban bízott, hogy könyve megjelenéséhez támogatást kaphat a gazdag és tekintélyes Wallenberg családtól. (Csakhogy a família is megosztott volt, ráadásul Wallenberg édesanyja, annak férje és Wallenberg féltestvére – akik mindig is szorgalmazták a kutatást – a család szegény ágához tartozott.) A család ingadozott. Egyrészt, mert egy svédországi szerző is jelentkezett, aki határozottan állította, hogy Wallenberg él, s ki kellene szabadítani. Másrészt, mert Lévai – bár csak a kötet²⁰ függelékébe tette be – cáfolta azt a verziót, hogy a szovjetek vitték volna el Wallenberget. (Erről később még ejtünk szót.) S miután a svéd kormány sem lépett fel kellő határozottsággal Wallenberg érdekében a szovjetekkel szemben, s számtalan lehetőséget elszalasztott arra, hogy esetleg kiszabadítsa a svéd fiatalembert, a másik könyv sokkal fontosabbá vált azon rokonainak, akik bíztak abban, hogy él, és talán ki lehet szabadítani.

Az Igazság című lap 1946 tavaszán viszonylag pontosan ismerteti Wallenberg budapesti működését.²¹ A cikk apropója, hogy a pesti Phonix utcát Wallenbergre keresztelik át. Ez az utcanév azután végig megmaradt, még azokban az időkben is, amikor nem nagyon lehetett Wallenbergről hivatalosan megemlékezni. Egy fém emléktábla is került ide, ezt később, a szocializmus éveiben sem vették le; ennek szövege szerint „A nyilas uralomban tizezrek életét mentette meg bátor fellépésével és lelkes odaadásával. Pest ostroma alatt eltűnt.”²² (Később, amikor – 1989-ben – magánkezdeményezésre új emlékművet készítettek ugyanitt, a Fővárosi Tanács eleinte ragaszkodni próbált ahhoz, hogy ez a nyilvánvalóan téves szöveg jelenjen meg az új táblán is.)

Jó fél évszázaddal később Kádár János, az országot uraló MSZMP vezetője is éppen arra hivatkozik majd, amikor számon kéri rajta Wallenberg emlékének ápolását, hogy Wallenberg utca mindig is volt Budapesten.

Az Igazság írása, felidézve a Schutzpassokat, a hegyeshalmi halálmenetből visszahozottakat, a svéd védett házak működtetését, végül azt is megemlíti, hogy Wallenberg eltűnt, és meglehetősen óvatosan így fogalmaz: „azt beszélnek sokan, hogy megölte egy akna vagy a németek golyója. Sokan attól tartanak, hogy az utolsó percben a németek eltették láb alól.

Senki sem tud biztosat mondani, s egyre színesebb lesz a Wallenberg-legenda.”

Ennek az írásomnak nem tárgya, mikor és mi terjedt el Wallenberg eltűnésével kapcsolatban, csak annyiban, amennyiben témánkat érinti. Ma már jóval tisztábban látunk ebben a kérdésben – még ha számos részlet homályban maradt továbbra is –, de a kortársaknak egyáltalán nem volt könnyű dolguk e tekintetben.

Nyilvánvalóan a politikai viszonyok, a mind erősebb szovjet befolyás is akadályozta Magyarországon, hogy beszélni lehessen arról: az oroszok vitték el Wallenberget. Ráadásul még a szovjet megszállástól mentes Svédországban is meglehetősen komoly vita folyt minderről, s a svéd hivatalos politika, ahogy egy idő utána a Wallenberg család is, meglehetősen óvatos volt ezzel a kérdéssel. Ez ma már komoly lelkiismeret-vizsgálatra kényszeríti a svédeket is. Ráadásul a szovjetek komoly dezinformációs munkát végeztek ez ügyben – legalábbis ezt állítja tanulmányában egy svéd történész.²³

Lévai Jenő Wallenberg-könyve, amelyet máig gyakran idéznek, elég részletesen és alaposan foglalkozik Wallenberg sorsával.²⁴ A kötet több magyar és néhány idegen nyelvű, így svéd kiadást is megért.²⁵ Bár az igen bőszes Wallenberg-irodalom azóta is sokat merít belőle, a kötet kritikásai azt szokták emlegetni, hogy az amúgy számtalan dokumentumot publikáló mű függelékében – mint már említettem – Lévai azt bizonygatja: Wallenberget semmiképpen sem rabolhatták, ölheték meg az oroszok. Azt, hogy ezt meggyőződésből írta, vagy csak úgy érezte, szükséges ahhoz, hogy könyvét megjelentethesse, ma már természetesen nem tudjuk. Az azonban tény, hogy ez a függelékben közölt rész sem volt elég ahhoz, hogy a kötet 1948 után újra megjelenhessen. A könyvtárak zárt részlegébe száműzték, és csak közvetlenül a rendszerváltás előtt láthatott napvilágot újra, reprint kiadásban.²⁶

HOVÁ TŰNT WALLENBERG?

A történet ezen része annál is inkább érdekes, mert Lévai 1947 elején egy sokrészes cikksorozatot kezdett a zsidóság megsemmisítésének kísérletéről, a kor érdekes – fotókkal gazdagon illusztrált – politikai lapjában, a Képes Figyelőben. Itt 1947 februárjában, megemlítve, hogy rövidesen megjelenik a Wallenbergről szóló könyve, kifejti, hogy a könyv és Pátzay tervezett emlékműve egyáltalán nem jelenti azt, hogy ne bíznának abban, Wallenberg esetleg még életben van, s ne reménykednénk előkerülésében. „A krónikást kötelező legszigorúbb lelki-

ismeretességgel kutattunk ki a januári oly mozgalmas napok alatt Wallenbergre vonatkozó minden apróságot, hogy magyarázatot kapjunk a rejtélyre. Tudjuk, hogy már január 12-én érintkezésbe jutott a győzelmesen előnyomuló Vörös Hadsereggel. [...] Sok minden világosabb lett azon tanúvallomások által, amelyeket összegyűjtünk sikerült.”²⁷

Érdekes lenne tudni, hogy alig pár hét leforgása alatt miért változott meg Lévai véleménye, miért írt már egészen mást könyvében.

Egyébként éppen e Képes Figyelőben megjelent cikk lehet a magyarázat arra, miért csak függelékben szerepel az eltűnés leírása a könyvben. Talán mert más vége volt az eredeti verzióknak a könyvben, csak valakik – azok, akik pár hét múlva ledöntötték az éppen csak felállított, de fel még nem is avatott Pátzay-féle emlékművet – úgy érezték, hangsúlyozni kell, akármi is történt, hogy a szovjetek „nem tehetnek semmiről” Wallenberg ügyében, ezért elérték, hogy a szerző revidálja álláspontját.

(E Képes Figyelőben megjelent cikk másik érdekessége, hogy azok a fotók szerepelnek benne, amelyeket Wallenberg „házi fényképésze”, Veres Tamás készített. Az általa exponált felvételek nagy része elveszett a háborúban, körülbelül ma is azokat a képeket ismerjük csak Wallenberg akcióiról, amelyek először itt jelentek meg. S azóta persze sok százszor, mindenfelé a világban.)²⁸

Érdekesség, hogy a Képes Figyelő cikkének címsorában még látható a Pátzay Pál által tervezett Wallenberg-emlékmű, amelyet felavatása előtt ledöntöttek.²⁹

A Lévai-könyv sorsát is meglehetősen nehezítette tehát a Wallenberg 1945 utáni sorsával kapcsolatos vita.

1946-ban jelent meg Svédországban – amint erre korábban már utaltam – egy osztrák származású, zsidó emigráns, Rudolph Philipp (1896–1980) Wallenberg-könyve (*Raoul Wallenberg: Diplomat, Kampe, Samarit*),³⁰ amely határozottan állította, hogy az oroszok vihették el Wallenberget, még hozzá valószínűleg budapesti működése miatt. Talán ez utóbbi azért is kellett hangsúlyoznia a szerzőnek, hogy erősítse: nem a Wallenberg rokonok, a dúsgazdag ipari- és bankmágnások sok szempontból vitatott és részben németbarátnak tartott politikája miatt.

Lévai Jenő, aki viszont először Magyarországon írt könyvet Wallenbergről, nagyon szerette volna, ha munkája Svédországban is megjelenik, és méltó fogadtatásra talál.

De, amint egy eddig sehol sem publikált levélből – amelyet Böhm Vilmos svédországi magyar követ írt Lévainak³¹ – kiderül, a Wallenberg család akkoriban sokkal inkább Rudolph Philippnek hitt, és

nem kívánta Lévai – ha csak kötete függelékében közölt – álláspontját akceptálni, vagyis hogy nem az oroszok vitték el Wallenberget. Két álláspont csapott össze tehát, meglehetősen élesen. Ebben a vitában Böhm Vilmos Philippet egyenesen „hazug örültnek” nevezi levelében, mert az osztrák-svéd szerző kitartóan harcolt azért, hogy elhiggyék neki, Wallenberg még él, szovjet fogságban. Ugyanakkor azt is megemlíti Böhm, ami később egészen nyilvánvalóvá vált, hogy „az egész Wallenberg-ügyet egy világpolitikai kérdés szemszögéből nézik, pedig szegény Wallenbergnek ehhez semmi köze nem volt, ő hőiesen teljesítette kötelességét.” Igaz, éppen ellenkező előjellel, mint a magyar követ írta.

S ha már itt tartunk, Philipp könyvét alapvetően Guy von Dardel, Wallenberg féltestvére és Wallenberg édesanyja, Maj támogatta, akik szintén meg voltak győződve arról, hogy Raoul Wallenberg még életben van, mégpedig orosz fogságban. Ahonnan talán csak úgy lehet kiszabadítani, ha komoly nyomást gyakorolnak az oroszokra, és nemcsak a politikusok, hanem a nemzetközi közvélemény is. Dardel törekvéseit a Wallenberg halálát elismerő Lévai-könyv nem segíthette. E téren Philipp munkája lehetett volna hatásosabb. Dardel tehát komoly szervezőmunkába kezdett, hogy az Egyesült Államokban is megjelenhessen Philipp műve. De mint az megmaradt levelezésükből kiderül, nem járt sikerrel. Harminckilenc kiadó utasította vissza a mű publikálását.³² Mennyi volt ebben a politika, s mennyi az üzleti megfontolás, ma már nehéz megmondani.

Közben a „forrófejűnek” titulát Philipp nemcsak újabb újságcikkekkel próbálta fölhívni a figyelmet Wallenberg sorsára, de a svéd külügyminisztériumra is igyekezett nyomást gyakorolni. Amikor egy svéd képviselő Wallenberg sorsáról kérdezett, a válasza készülő miniszter Philippel is tárgyalt. De, mint később megjegyezte: az újságíró nem győzte meg őt igazán arról, hogy keményebben kellene fellépni a Szovjetunióval szemben ebben a kérdésben. Később azért nem akartak Philippnek hinni, mert nem volt hajlandó megnevezni azokat, akiket idézve azt állította, hogy Wallenberg él. Philipp arra hivatkozott, hogy ha kiderül, kik ők, bántódásuk eshet a vasfüggöny mögött.

Philipp hosszú évekig küzdött Wallenberg szabadságáért, alapvetően a svéd politikusokkal, akik próbáltak kihátrálni az ügyből. Utólag már tudjuk, ha határozottabban lép föl a svéd politika, talán megmenthetik Wallenberget. Philippnek tehát igaza volt. De, mint minden őt ismerő tanú leírja, nem volt könnyű vele együtt dolgozni. Bár Dardelék később magándetektívként is alkalmazták az

ügyben, a férfi a beszámolók szerint módszeresen összeveszett mindenkivel, s többször azért akadtak el dolgok, mert – modora és vitatott munkamódszerei miatt – sokan egyszerűen nem voltak hajlandók szóba állni vele. Amikor például nagyon elakadni látszott a Wallenberg utáni kutatás, az újságíró szabályosan megzsarolta a svéd külügyi vezetést, hogy súlyos dolgokat hoz nyilvánosságra róluk, ha nem segítenek.³³

A svéd politikusok elutasító álláspontját nyilván az is erősítette, hogy akkoriban kötött Svédország a Szovjetunióval egy meglehetősen fontos kereskedelmi szerződést. Philipp egyébként állítja: amikor Svédországban interjúkat akart készíteni Wallenberg egyik-másik volt munkatársával, ezt ők azzal hárították el, hogy határozottan céloztak arra, a svéd külügyminisztérium azt szeretné, ha kevesebb szó esne erről az ügyről. Kétségtelen, nemcsak a kereskedelmi érdekek motiválhatták ebben a svéd politikusokat, de a folyton fellépő szovjet sugalmazás is: ha nem firtatják az ügyet, akkor nagyobb az esély Wallenberg előkerülésére. Más kérdés, miért dőltek be ennek a meglehetősen álságos zsarolásnak.

A világnak, úgy tűnik, egyszerűbb és kényelmesebb volt elhinni, még ott is, ahol pedig inkább lehetett szabadon gondolkodni, hogy Wallenberg meghalt, mint komoly lépéseket tenni a kiszabadításáért. Amikor Dardel 1947-ben a Philipp könyvéért lobbizó leveleket írja, újra és újra megismétli: Wallenberg minden bizonnyal él, méghozzá valószínűleg egy szovjet börtönben vagy táborban. S valóban, az ekkor még erősen vitatott, a halál dátumaként 1947-et megjelölő szovjet „beismerés” szerint is élt. Az embermentő kiszabadításában tehát nem jutottak előre, s nemcsak a sztálini politika kegyetlensége miatt, hanem a svéd politikusok túlzott óvatossága miatt sem.

Ugyanakkor Dardelék elértek annyit, hogy Lévai könyvének svédországi kiadását – bár abban végül is nem szerepelt a függeléknek az a része, amely hangsúlyozta, szinte kizárt, hogy a szovjetek vitték volna el Wallenberget – visszavonták a könyvesboltokból, sőt állítólag be is zúzták.³⁴

GOBBI HILDA A KOSSUTH RÁDIÓBAN

Teltek-múltak az évek, és Wallenberg hősiességét megemlíteni sem nagyon lehetett már a keleti blokkban.

(S most nem szólunk arról az 1953–1954-re tervezett kirakatperről, amelyben többeket azzal vá-

doltak meg, és azért csuktak le hosszabb-rövidebb időre – elsősorban az egykori Zsidó Tanács tagjait –, mert közreműködtek Wallenberg meggyilkolásában. Már csak azért sem, mert ez a rémtörténet akkoriban nem került nyilvánosságra, csak évtizedekkel később derült rá fény.)³⁵

Alig-alig van nyoma az első nyilvánosságban annak, hogy megemlékeztek volna Wallenbergről Magyarországon a kádári időkben.

Am mindig akadnak kivételek. Hogy miként törtenhetett, ma még nem tudjuk, de az biztos, hogy érdemes lenne utánanézni a részleteknek. Ugyanis a hetvenes évek közepén a Magyar Rádióban egy egész emlékműsor készült és hangzott el Wallenbergéről. A nemzeti főadó, a Kossuth 1975 májusában sugározta az emlékműsort.

Az nem túl valószínű, hogy sikerült volna kijátszani a rádió szerkesztőinek – adott esetben cenzorainak – a figyelmét. Sokkal valószínűbb, hogy ez egyszer azért tettek kivételt, mert olyan személy készíttette az összeállítást, akinek nem lett volna egyszerű nemet mondani.

A műsort Gobbi Hilda jegyezte, aki – ahogy ezt már írtuk – a háború utáni megemlékezés egyik szervezője is volt.³⁶

Gobbi Hilda (1913–1988) nemcsak elismert színésznő volt, de a felszabadulás előtti illegális kommunista múltja, az ellenállásban való részvétele miatt sok mindent megengedhetett magának, amit más nem. Kitűnő kapcsolatai voltak. (Csak példaképpen: 1945-ben Rákossal, Kádárral együtt a fővárosi törvényhatóság – az önkormányzat – tagja volt. De visszaemlékezések szerint ő volt szinte a legelső, akit Major Tamással együtt Budapest szovjet városparancsnoka, Zamercev tábornok – Malinovszkij marsall társaságában – fogadott.)³⁷ Ezt kihasználva sok embernek segített, s e felvétel tanúsága szerint még azt is megtehetette, hogy Wallenbergéről beszéljen az amúgy ebben az időben még szigorúan ellenőrzött Magyar Rádióban.

A műsor 1975. április 9-én készült, és 1975. május 28-án, a négyórás hírek után sugározták. A sorozat, amelynek egyik része volt, egyébként a Nemzeti Színházról szólt, és a *Színház a romok felett* címet viselte (szerkesztő: Holakovszky István; rendező: dr. Cserés Miklós).

Az ötrészes hangos „dokumentumban” Gobbi Hilda megszólaltatta mindazokat, akik vele együtt tanúi voltak a második világháború alatt a Nemzeti Színház nehéz hónapjainak. Átélték a félelmet, az üldöztetést, megérték a talpra állást, az újrakezdést, és segítettek a színházi élet megindulásában.

Ebbe a sorozatba „csempészte be” tehát Gobbi a Wallenbergre emlékező részt.

Részlet a rádió műsor újságból

Hallgassunk bele a Magyar Rádió archívumában őrzött felvételbe!

A műsor elsőként a Magyar Nemzet 1946. július 4-i számának cikkét idézi, amely beszámol arról, hogy a Zeneakadémián miként emlékeznek meg Raoul Wallenbergéről.

Azután az is elhangzik, hogy a Zeneakadémia programjában először a Svédországból visszatért Fischer Annie zongorázott. (Fischer a legrémesebb zsidóüldözések korát Svédországban vészeltte át. S talán ez volt az első nyilvános fellépése a felszabadulás után.)

De hallgassuk tovább Gobbi Hildát: „Jó néhány pályatársam Raoul Wallenbergnek köszönheti a megmenekülését. Valamikor 1944-ben az Üllői úton jártam néhány barátom ügyében néhány papírral, kéréssel felszerelve, de sajnos nem jutottam fel az emeletre, ahol ezeket az embereket megmenthettem volna, s ahol olyan papírt szerezhettem volna, amely ebben a pillanatban a kezemben van. Schutzpasszt.”

Itt felolvassa a Schutzpass szövegét, majd így folytatja: „George Schiller, azaz Schiller György barátom Schutzpassa, amelyet Wallenberg-től kaptam. Wallenberg megérdemli, hogy elhangozzék a neve ebben a visszaemlékező műsorban.”

Schiller György következik: „Mi abban az időben munkaszolgálatosok voltunk eredetileg, csak hallottunk Wallenberg munkájáról, amikor ugyancsak az ő kezdeményezésére létrejött egy nemzetközi munkaszolgálatos század. Amelyiknek nyilván az volt a célja, hogy meg tudjon menteni embereket. S akkor minket bevitték a svéd követségre, a szociális osztályra, Üllői út, Jókai utca, mostani Fürst Sándor utca. Mi akkor Wallenbergben egy olyan Pimpernel-szerű egyéniséget tiszteltünk. Néhány percre láttuk megnyerő, fiatalos alakját. Mindig utasításokat adott valamilyen humanitárius célból.

Miközben engem az utcán elfogtak a hirhedt Lucska testvérek – ki is végezték később őket – és eltették Schutzpassomat, és védtelen lettem, kivittek a téglagyárba, hogy onnan nyugatra vigyenek. És akkor Wallenberg nevében megjelent egy magyar alkalmazott, és kiválogatta a svéd alattvalókat, és azokat hazavitte. De nekem nem volt Schutzpassom már, de azt mondta, hogy engem ismer. És az ott lévő nyilasok és rendőrök ezt elfogadták. Tehát úgy látszik, hogy Wallenberg érvényt tudott szerezni ennek a példátlan humanitárius akciónak.”

Ezután Gobbi felolvasta azt az 1944. október 22-ről származó dokumentumot, amelyben az szerepel, hogy Kemény Gábor és Wallenberg október 21-i megegyezése értelmében a követségi alkalmazottak a csillagviselés alól mentesek, munkaszolgálatról visszahívhatók, a kijárási tilalom rájuk nem vonatkozik. („Sok embert sikerült ezen a módon megmenteni.”) Újra Schiller következik: aláírt megállapodások voltak a kormánnyal. De a nyilasok azt csináltak, amit akartak.

A védett házakban sokszor voltak rendőrök, akik segítettek, mert ők sokkal rendesebbek voltak, mint a nyilasok, lehetett rájuk támaszkodni.

Schiller Gobbi kérdésére elmondja a Schutzpassok történetét. Kiemeli, hogy Wallenberg sokkal többet adott ki, mint ahány állampolgára Svédországnak lehetett Magyarországon, de éppen az volt a lényege a munkájának, hogy minél több embert akart megmenteni.

Gobbi így fejezi be: Wallenberg az ostrom alatt sajnos szintén elpusztult. Az ő hősiességét és humanizmusát őrzi egy utca Budapesten, halála évfordulóján volt egy koncert a Zeneakadémián.

Ma már természetesen tudjuk, hogy nem az „ostrom alatt pusztult el”, hanem az oroszok vitték el, majd máig sem teljesen tisztázott körülmények között, valahol a Szovjetunióban, fogságban halt meg.

Hogy Gobbi tudta, vagy sejtette-e az igazságot, teljesen mindegy. A lényeg, hogy mai tudásunk szerint ő volt az egyetlen, aki ebben a korszakban, ekkora nyilvánosság előtt megemlékezhetett Wallenberg hősiességéről, 1975-ben a szigorúan ellenőrzött Magyar Rádióban.

A Szombat című folyóirat 1995-ben egy évvel azelőtt Aczél Györggyel³⁸ – az MSZMP egykori vezető kultúrpolitikusával – készült interjút közölt. Aczél részt vett a kommunista ellenállási mozgalomban, s arról számolt be többek között, hogy Wallenberg dokumentumokkal segítette akcióikat. Ám úgy látszik, ez a kommunista kapcsolat sem óvta meg Wallenberget sem az oroszoktól, sem azt nem garantálta, hogy később érdeme szerint lehessen beszélni róla.

A FILATÉLIAI SZEMLÉTŐL A LUDAS MATYIIG

A hetvenes évektől Wallenberg egyre inkább a szabad világ egyik jelképévé vált, afféle modern Szent Györggyé, aki a 20. század egyik sötét diktatúrája ellen küzdött, s a másik ölte meg. A szovjetunióbéli emberjogi helyzet jogos felhánytorgatására Wallenberg története ideálissá vált – s mindez nem segítette azt, hogy Magyarországon őszintén lehessen beszélni róla. A sajtóirányítás és az öncenzúra megtette a hatását. Wallenberg gyakorlatilag eltűnt a közbeszédből.

Ám mindig akadtak meglepő kivételek. A Kádárkor egyik legnépszerűbb lapja a *Ludas Matyi* című satirikus újság volt. A jó 400.000-res példányszámában megjelenő hetilapban a népszerű humorista, Peterdi Pál válaszolt olvasói kérdésekre. „Böhm János soproni olvasónk” felidézte, hogy a Filatéliai Szemlében Timár György cikket írt Raoul Wallenbergeről, s „az utolsó mondat így hangzik: »A háború végére Petőfi módjára rejtélyesen eltűnt Wallenberg«. Kérdésem a következő lenne: önök szerint Timár György tényleg tudja, hogyan tűnt el Petőfi?”³⁹

Peterdi elvicceli a választ, de az már nem is lényeges. Hiszen az olvasó érti: Petőfit az oroszok ölték meg. Akkor tehát Wallenberget is?

De hogyhogy megjelenhetett ilyesmi?

Ne hagyjuk ki azt a lehetőséget sem, hogy nem lehet minden mondat mellé rendőrt állítani. Néha becsúszhat ez-az. De az is könnyen elképzelhető, hogy egy már nyilvánosan napvilágot látott dologról volt szó, melyre senki sem kapta fel a fejét.

Ludas Matyi 1984. 08. 09.

Ha megkeressük a Filatéliai Szemlében a hivatkozott írást, amely az 1984. évi 1. első számban található, akkor kiderül belőle, hogy Timár György egy Izraelben megjelent bélyeg kapcsán hozza szóba Wallenberget, és írja le a párhuzamot Petőfivel. A Filatéliai Szemle szűk szakmai körben terjesztett periodika volt, nyilván sokkal kevésbé figyeltek rá, s talán szerkesztői sem voltak politikailag elég éberek ahhoz, hogy kiszúrják ezt a pár sort. Ráadásul, a sajtóirányítás nyilván jóval kevésbé törődött egy periférikus hobbilappal.

A Filatéliai Szemlében tehát megjelent – az érdem Timár Györgyé –, s ha egyszer már megjelent, nem is tűnik olyan lehetetlennek újra idézni. Más kérdés, hogy a magyarországi „első nyilvánosságból” nem lehetett megtudni, ki is az a Wallenberg, és mi történhetett vele, ahogy az iskolákban sem beszéltek róla. Így csak az értette meg, miről is szól ez a kis írás, aki maga is ismerte a történetet.

1984-ben ennél persze feltűnőbb dolog is történt a magyar sajtóban Wallenberg ügyében. A História című, Glatz Ferenc szerkesztette folyóirat, amely számos, a korban kényesnek vagy éppen tiltottnak tartott témáról közölt cikket, megjelentette Pótó János történész írását Pátzay Pál Wallenberg-szobrának kalandozó történetéről.⁴⁰ A ledöntött emlékmű, amely egy kigyóval viaskodó férfit ábrázol, később többször is feltűnt, átalakult. Egy példánya a debreceni gyógyszergyár elé került 1952-ben, jutott egy 1962-ben Sukarno indonéz elnöknek, egy változatát pedig a pesti Radiológiai Klinika előtt állították fel. Ahogy Wallenberg eltűnt, úgy a szobra is átváltozott – s a történekről a közönség csak Pótó cikkéből értesülhetett. A História nyomán aztán több, jóval nagyobb példányszámú újság is felidézhetette a szobor, s így Raoul Wallenberg történetét.⁴¹ (Az újraöntött szobor – Deák Gábor, Varga László és Vince Mátyás kezdeményezésére – ma újra az eredetileg tervezett helyen áll, de ez már egy rendszerváltozás utáni történet.)

Kiseb utalások persze többször átcúsztak a Kádár-korban is Wallenbergről. A Budapest című folyóirat egyik 1974-es számában pár mondattal összefoglalja a szerző, Lázár István, ki volt Wallenberg és hol működött, mit tett a városban.⁴² Somlyó György önéletrajzi regényében is megjelenik alakja.⁴³

Izraeli kiadású bélyeg, amelyről Magyarországon is megjelent hír

A szovjetunióbéli szál a magyar sajtóban még 1956 áprilisának legelején tűnt fel, amikor a svéd miniszterelnök Moszkvában járt, és többek között Hruscsovval, a Szovjetunió vezetőjével is találkozott. A svédek kérték, hadd kapjanak információt Wallenberg sorsáról. A szovjetek először nem tagadtak le mindent, hanem azt felelték, hogy utánanéznék, megadják a szükséges információkat, s ha Wallenberg tényleg ott lenne, akkor hazamehet. 1957 februárjában már azt állították: valóban az ő fogságukba került, de Moszkvában halt meg szívroham következtében, még 1947-ben. Az információ a svéd lapokban hosszú hetekig a címlapon szerepelt, és bejárta a világsajtót is. A magyar közönséget azonban megkímélték ettől a hírtől. Nem találtam nyomát érdemi beszámolóknak.

1985-ben jelent meg az ABC Független Kiadó samizdatjaként John Birman alapvető könyve, amely a korszakban az elsők között foglalkoz-

zott tudományos alapossággal Wallenberg sorsával.⁴⁴ Kenedi János írta az előszót, és szerkesztette a kötetet. S ha nem is jutott el akkor szélesebb tömegekhez, megjelenése lényeges lépés volt. Nemcsak azért, mert alapvető információkat tartalmazott, de azért is, mert a samizdat – azaz a nem engedélyezett, illegális – megjelenés jelezte, hogy a kor szóhasználatára szerinti „első nyilvánosságban” Wallenbergről nem eshet szó. Ezt kell tehát pótolnia a demokratikus ellenzékhez kötődő, az emberi jogokat különösen a szívén viselő kiadónak.

1985-ben a Beszélő is közölt egy cikket Wallenbergről, felvetette a később sokszor előkerülő dilemmát: miként válik a hősből áldozat.⁴⁵

AZ ÚJ SZOBOR

A következő nagy csata azért, hogy Wallenberg emléke nyilvánosságot kapjon Budapesten, 1985-ben folyt le.⁴⁶ Varga Imre szobráról van szó.

Az igazsághoz az is hozzátartozik, hogy Pátzay 1949-es kísérelten kívül egészen 1983-ig a szabad világban sem állítottak emlékművet Wallenbergnak. Az első szobor 1983-ból származik (Menlo Park, Kalifornia) – James Stoval alkotásának a címe is meglehetősen sokat mondó: *Raoul! Where are you?*

Fotó: Dési János

Varga Imre Wallenberg-szobra Budapesten

1985-ben kereste meg Nicolas M. Salgo, az Egyesült Államok magyar származású budapesti nagykövete Varga Imre szobrászt, hogy készítsen egy Wallenberg-emlékművet. Varga, aki pályája elején Pátzay tanítványa volt, vállalkozott a feladatra.⁴⁷ A magyarországi zsidó származású Salgo még a holokauszt előtt, 1933-ban elhagyta Magyarországot, közvetlenül tehát – a városi legendákkal ellentétben – nem Wallenberg megmentette. Egy darabig élt Svédországban, s ott is nősült meg. Később került az Egyesült Államokba. A Republikánus Párt támogatójaként, s Ronald Reagan elnök tanácsadójaként küldték Budapestre diplomatának. Jólmenő üzletemberként, ismert műgyűjtőként ahhoz is volt érzéke, hogy a kor egyik legkitűnőbb magyar szobrászát kérje fel a feladatra. Ráadásul Varga jó politikai kapcsolatokat ápol, személye akceptálható volt a hatalom számára is.⁴⁸ És talán művészi kvalitása és politikai elfogadottsága miatt többet is megengedhetett magának, mint sokan mások.

Ezt a Wallenberg-szobrot először az amerikai nagykövetségi rezidencia kertjében helyezték el, mert közterületen nem engedték volna felállítani – igaz, olyan helyen, hogy az utcáról is látszott. A Wallenberg család adományozta nagy márványtömbök között a megtört, öreg Wallenberget a Gulag rabruháiban idézte fel a szobrász, ráadásul egy *relief*-ben egykori mestere, Pátzay Pál ledöntött Wallenberg-emlékművét is megörökítette.

Salgo állítólag Kádár Jánosnál tett búcsúlátogatásán, 1986-ban ajánlotta fel a szobrot Magyaror-

szágnak azzal, hogy közterületen helyezték el. A beszámolók szerint Kádár nem zárkózott el az ajánlattól, de azt mondta, hogy ezt Moszkvával is meg kell tárgyalnia. Mindenesetre érdekes, hogy Gorbacsov hatalomra kerülése után, Csernobil idején, a súlyos gazdasági válsággal küzdő Szovjetunió vezetésének ez – legalábbis a magyar pártvezető szerint – még mindig olyan lényeges ügy volt, amelyben a szocialista táboron belül relatív önállósággal bíró Kádár nem mert egyedül határozni. Tanja Schult az állítja könyvében, hogy Varga Imre, amikor egy művészdelegációval Moszkvában járt, maga is próbált engedélyt kérni a Kremltől a szoborra. A gorbacsovi adminisztrációtól azt a választ kapta, hogy készülhet szobor, de Wallenberg sorsára célozni sem szabad.⁴⁹

Közben Kádár Jánost svédországi látogatásra hívták. Állítólag a svédek már-már a látogatás feltételül szabták, hogy közterületre kerüljön a szobor, s Ragnar Dromberg nagykövet útján arról is tájékoztatták a magyar külügyi vezetést, hogy a magyar pártvezető minden bizonnyal kérdést kap majd Wallenberggel kapcsolatban is.

Varga egy későbbi interjúban úgy idézte fel, hogy „Amikor a svéd nagykövet meghívta Kádárt Stockholmba, és közölte, hogy a sajtófogadás első kérdése nyilván az lesz, van-e emlékműve Wallenbergnek Magyarországon, Kádár utasítást adott, hogy találjanak új helyet a szobornak, amely akkor az amerikai golfpálya sarkában állt. [...] Szó sincs arról, hogy Kádár ellenezte volna. Itt mindig a középszinten tartottak be.”⁵⁰

A szobrot végül a Szilágyi Erzsébet fasoron helyezték el. A Budapest Galéria akkori vezetője, Zsigmond Attila, aki a köztéri szobrokért is felelős volt, egy interjúbán elmondta, hogy több helyszínt is megnéztek, többek között a Szent István parkot és a Margitszigetet is.⁵¹ Ám a politikai vezetés utasítása az volt, hogy ne túl frekventált helyre kerüljön az alkotás. Az már csak merő véletlen, hogy állítólag – legalábbis Boldizsár Iván cikke szerint, amelyet Székely Ilona idéz – a szobor helyéhez közel találták meg 1945 januárjában Wallenberg kirabolt autóját.

Némi nehézséget okozott, hogy a Zsidó Világkongresszus Budapesten tanácskozott ez időben, és a magyar politikai vezetés nem akarta, hogy képviselői is jelen legyenek a szobor avatásán, ezért egyik napról a másikra felállították az alkotást, minden külön értesítés nélkül. Mint Zsigmond Attila interjúbán elmondja: az utasítás ellenére nem zárta el paravánnal a kíváncsi szemek elől a szobrot, csak körbekordonoztatta, így a kongresszus képviselői át tudtak bújni a szalag alatt, és elhelyezhették az emlékezés kis köveit a talapzaton.⁵²

A The New York Times április 15-i száma részletesen beszámolt minderről. Ismertették a szobor megrendelésének történetét, Varga Imrével pedig készítettek egy interjút. Mindez alkalmat adott arra is, hogy részletesen írjanak Wallenberg missziójáról.

Néhány nappal később utazott Kádár János Stockholmba, ahol a kommunista pártvezetőt államfőnek kijáró fogadtatásban részesítették. A magyar lapok címlapon számoltak be a találkozókról, s a hírügynökségi jelentések nyomán megemlítették, hogy Kádár Jánost Wallenbergről is kérdezték a nemzetközi sajtótájékoztatón, bár a részletekbe nem mentek bele.

A Magyar Rádió archívumában megtalálható a sajtótájékoztató teljes felvétele. Ebből idézünk most. „Mi az oka annak, hogy éppen most kerül sor Raoul Wallenberg emlékművének felavatására? Miért vártak vele idáig?” – kérdezi a UPI hírügynökség tudósítója. „Egy mondatot, bővített mondatot szeretnék erről mondani. Hát én egész életemben otthon éltem. A régi rendszerben is, a háború alatt is. És hát illegalitásban is éltem és dolgoztam nem kevés ideig. Mert a Horthy-rendszer... üldözte a kommunistákat. Nekem akkor persze sok dolgom diplomatákkal nem volt. Dehát akkor is, mint politikával foglalkozó ember, tudtam valamit. És utólag még többet megtudtunk. Ennek alapján a magyar közvélemény érti és értékeli azt a humánus tevékenységet, amelyet Wallenberg különösen a háború idején tett. A svéd Vöröskereszttel

együttműködve. Ezt értékeljük és tiszteljük. Ennek hangsúlyozása mellett is meg kell mondanom, hogy nálunk ez a kérdés egyszerűbben és normálisabban jelentkezik, mint ahogy azt a nyugati sajtó kezeli. Ahol én kételkedek, [hogy] minden esetben a Wallenberg iránti tisztelet mozgatja azokat, akik ezt felhozzák, mert ennek meghatározott éle van. Ön azt mondja: hogyhogy most került ez elő? Nem most került. Nálunk például évtizedek óta van elnevezett utca az ország fővárosában, Wallenbergről elnevezett utca. És most készült egy ehhez méltónak tűnő műalkotás. Egy... szobrász alkotta, és amit most alkottak, és ezt most a köztéren nyilvánosságra fogják helyezni” – ennyit mondott Kádár János, az MSZMP, s így Magyarország vezetője először és talán utoljára nyilvánosan Wallenbergről. (2019-ben levélben érdeklődtem a UPI hírügynökség munkatársánál, aki a helyszínről tudósított, miért nem kérdeztek vissza, de úgy emlékezett, akkor már felgyorsultak a világpolitikai változások, kevés idő volt, és sok minden mást is fel akartak vetni a kollégák, nem volt tehát lehetőség rá.)

Néhány nappal később, május 15-én Nicolas Salgo (aki addigra már elhagyta állomáshelyét – állítólag részben azért hívták vissza, mert nehezményezték, hogy túlzottan beleavatkozik a magyar ügyekbe) és az új nagykövet, Mark Palmer jelenlétében, szinte titokban, de mégiscsak megpróbálták felavatni a szobrot. Az eseményen a politikailag súlytalan Hazafias Népfőnt budapesti bizottságának titkára, Peják Emil beszélt. A lapok szinte semmit sem közöltek az eseményről, a Népszabadságban jelent meg csupán egy pársoros kis közlemény az MTI nyomán. A lapok többsége még az MTI-jelentést sem vette át.

A napjainkra nyilvánosságra került titkosszolgálati jelentésekből tudjuk, hogy a nagy titkolózás el-

**Felavatták
Raoul Wallenberg szobrát**

Pénteken Budapesten felavatták *Raoul Wallenberg* szobrát. A humanista svéd diplomatáról *Varga Imre* Kossuth-díjas szobrászművész készített egész alakos bronzszobrot, amelyet a Szilágyi Erzsébet fasorban helyeztek el. Avatóbeszédet mondott *Peják Emil*, a Hazafias Népfőnt Budapesti Bizottságának vezető titkára. (MTI)

Az MTI jelentése a Népszabadságban

lenére mintegy 1200-an vettek részt az eseményen. Molnár Tamás, az Inconnu csoport vezetője beszélni is próbált, de amikor a mikrofonhoz lépett, lekapcsolták az áramot. A szoborhoz egy koszorút is elhelyeztek, amelynek szalagján az volt olvasható: „A fasizmus és a szovjet rendszer áldozata. Demokratikus ellenzék”. A szalagot reggelre a titkosszolgálat megbízottjai ellopták. Az eseményen jónéhány nyugati lap tudósítója is megjelent, s nekik – írja a jelentés – többen úgy nyilatkoztak, hogy a magyar kormány titokban szervezte meg az avatást, mert nem akart nyilvánosságot adni az eseménynek.⁵³

Mindezek után érdekes az az álságos válasz, amelyet az akkori kormányzóvivő, Bányász Rezső adott, éppen csak pár nappal később – az előre beadott – kérdésre azzal kapcsolatban, hogy igaz-e a hír, miszerint elbocsátották a Magyar Hírlap szerkesztőjét, mert a lapban megjelent, hogy Wallenberg a „személyi kultusz áldozata lett”. „Nem igaz!” Majd így folytatta: „egész társadalmunk őszinte nagyrabecsüléssel adózik a sok ezer magyar életet megmentő svéd diplomata emberi bátorságának, harcos humanizmusának. Harmadszor: ezért is örülünk annak, hogy Budapesten szobor őrzi a jövő nemzedékek számára Raoul Wallenberg emlékét.”⁵⁴

Gyorsan változott akkor már a világ. Tegnap még tilos volt róla beszélni, a szobrát is „titokban” akarták fölállítani, s néhány nappal kilesőbb már a kormányzóvivő méltatja. A szellemet a palackba ekkor már nem lehetett visszatuszkolni. A Magyar Hírlapban cikkek jelentek meg Wallenberg feltételezett sorsáról,⁵⁵ majd egyre másra kerültek elő beszámolók, tanulmányok arról, ki volt Wallenberg, és mit tett Budapesten.

A téma népszerűségét jelzi, hogy szélhámosok is házaltak fals Wallenberg-történetekkel már 1987-től, és később is.⁵⁶ Néha talán csak félreértésből, tudatlanságból, de sorra jelentek meg a lehetetlen feltételezéseket tartalmazó írások – Wallenberg népszerű lett a magyar sajtóban. Sokszor elmaradt a források alaposabb elemzése, mert a Wallenberg-hírek így is, úgy is olvasókat hoztak. S mi ez, ha nem maga az „igazi” ismertség?

1988. január 13-án Stockholmban Nyikolaj Rizskov szovjet miniszterelnök elismerően szólt Wallenberg akciójáról. Bár új információkkal nem tudott szolgálni, de ezzel teljesen új szakasz kezdődött a Wallenberggel foglalkozó sajtóban – a glasznoszt, azaz a nyilvánosság akceptálásának jegyében.

Így aztán 1988 szeptemberében semmi meglepő sem volt abban, hogy a Magyarországon tartózkodó Jichak Samir izraeli miniszterelnök is elment a zsidómentő Wallenberg szobrához, leróni tiszteletét, és erről már a lapok is beszámoltak.⁵⁷

JEGYZETEK

- ¹ Rádai Eszter interjúja Mezei Andrással, Magyar Rádió, Vasárnap Újság, 1988. szeptember 25.
- ² LÉVAI Jenő, *Raoul Wallenberg regényes élete, hősi küzdelmei, rejtélyes eltűnésének titka*, Budapest, Magyar Téka, 1948, 219.
- ³ Nemcsak Magyarországon, hanem a szabad világban is csak viszonylag későn kezdtek el igazán részletesen megemlékezni Wallenberg sorsáról – írásunkban ezzel most annyiban foglalkozunk, amennyiben szükséges a magyar események megértéséhez.
- ⁴ Márványi Péter interjúja Glatz Ferencsel, Magyar Rádió, 1988. augusztus 24.
- ⁵ DÉSI János, *Wallenberg-jegyzőkönyv*, Budapest, Ab Ovo, 2014.
- ⁶ 1994-ben az Egyesült Államokban interjút készítettem a Raoul Wallenberg Committee vezetőjével, aki még akkor is azt mondta, ha csak egy százalék esélye van annak, hogy Wallenberg valahol él, akkor is kutatni kell utána.
- ⁷ Erre számtalan példát lehet felsorolni – ez egy másik cikk tárgya lehetne, most csak mutatóban kettőt. A legnagyobb svéd filmstúdió vezetője, Kenne Fant 1988-ban állt elő azzal, hogy ő több mint 60 külföldre menekült orrossal készített interjúkat, és ezekből „teljesen világos” hogy 1986-ban még élt Wallenberg a Szovjetunióban (The New York Times, 1988. augusztus 31.). De idézhetnénk a Szaharov házaspárt is, akik szintén oda jutottak, hogy Wallenberg akár még élhet is valamelyik szovjet táborban.
- ⁸ Lásd erről részletesebben például: Ingrid CARLBERG, *Raoul Wallenberg története*, Budapest, Noran Libro, 2020.; vagy Bengt JANGFELDT, *Raoul Wallenberg élete*, Budapest, Park, 2014.
- ⁹ Magyar Zsidó Levéltár gyűjteménye.
- ¹⁰ *Film készült Wallenbergről*, Színház, 1946. május 29.; Világosság 1946. június 6.
- ¹¹ *Wallenberg-filmet forgattak Budapesten*, Esti Hírlap, 1989. augusztus 9.
- ¹² <https://www.imdb.com/title/tt0099673/> (utolsó letöltés: 2021. február 18.)
- ¹³ Magyar Nemzet, 1945. június 16. Lásd még: *Vádirat a náciizmus ellen 4.*, szerk. KARSAI Elek, KARSAI László, Budapest, Balassi, 2014, 17.
- ¹⁴ *Szobrot állítanak Wallenbergnek*, Világosság, 1946. április 26.
- ¹⁵ Magyar Nemzet, 1946. július 4.
- ¹⁶ Wallenberg a harmincas években valóban élt egy rövid ideig Dél-Afrikában, budapesti missziója előtt már 1941 végéig a magyar származású Lauer Kálmán vezette élelmiszer-kereskedő cégnél dolgozott Stockholmban. Magyarországon 1942 februárjában és 1943 szeptemberében is járt.
- ¹⁷ J. S., *Raoul Wallenberg emlékhangverseny*, Világosság, 1946. június 25.
- ¹⁸ A svéd értesülésekről és a svéd–orosz tárgyalásokról, információszerzésekről lásd: Raoul WALLENBERG, *Redovisning från den svenskt-ryska arbetsgruppen* [A svéd–orosz munkacsoport jelentése], Stockholm, 2000.
- ¹⁹ A „Wallenberg Bizottság” levele – a szerző birtokában.
- ²⁰ LÉVAI Jenő, *I. m.*
- ²¹ FERCESEY János, *Hogyan tűnt el Raoul Wallenberg, aki száz-*

- ezrek életét mentette meg Budapesten, Igazság, 1946. május 23.
- ²² Vö. MURÁNYI Gábor, *Wallenberg-émlékművek Budapesten* = EMBER Mária, *Wallenberg Budapesten*, Budapest, Városháza, 2000.
- ²³ Johan MATZ, *All Signs Indicate that Gestapo Agents Murdered Him: Soviet Disinformation, the Katyn Massacre and the Raoul Wallenberg Case, 1945–7*, *The International History Review*, 2018/1., 1–26.
- ²⁴ DÉSI János, *Lévai Jenő és a zsidó sorj*, Budapest, Citoyen, 2016.
- ²⁵ Jenő LEVAI, *Raoul Wallenberg: Hjalten I Budapest*, Stockholm, Sachson och Lindströms, 1948.
- ²⁶ *Reprint kötet Raoul Wallenbergről*, MTI-hír, 1988. augusztus 24.
- ²⁷ LEVAI Jenő, *Svédország még reménykedik Wallenberg visszatéréseben*, *Képes Figyelő*, 1947. február 22., 5–6.
- ²⁸ DÉSI János, *Wallenberg fényképésze volt*, *Magyar Hírlap*, 1994. december 23.; illetve: DÉSI, *Wallenberg-jegyzőkönyv... i. m.*
- ²⁹ PÓTÓ János, *A Wallenberg-émlékmű*, *História*, 1984/1., 17–19.
- ³⁰ Rudolph PHILIPP, *Raoul Wallenberg: Diplomat, Kampe, Samarit*, Stockholm, Fredburgs Förlag, 1946.
- ³¹ Lévai Jenő hagyatékából – a szerző tulajdonában.
- ³² *The New York Public Library*, MssCol 6317.
- ³³ Lásd erről: CARLBERG, *I. m.*
- ³⁴ JANGFELDT, *I. m.*
- ³⁵ Lásd: EMBER Mária, *Ránk akarták kenni*, Budapest, Héttorony, 1992.
- ³⁶ DÉSI János, *Wallenberg emléke*, 168 Óra, 2020. január 16.
- ³⁷ VÉRTESSY Sándor, *A városparancsnok*, dokumentumfilm, MTV, 1975.
- ³⁸ *Kommunisták és cionisták 1944-ben*, BENEDEK István Gábor és VAMOS György interjúja Aczél Györggyel, Szombat, 1995/1. <https://www.szombat.org/archivum/kommunistak-es-cionistak-1944-ben> (utolsó letöltés 2021. február 18.)
- ³⁹ Ludas Matyi, 1984/32. (augusztus 9.), 9.
- ⁴⁰ PÓTÓ, *I. m.*
- ⁴¹ Például: V. P. [VÉRTESSY Péter], *Folyóirat szemle*, *Magyar Nemzet*, 1984. március 9.
- ⁴² LÁZÁR István, *Látta-e már Budapestet nappal*, Budapest, 1974/8.
- ⁴³ SOMLYÓ György, *Rámpa*, Budapest, Szépirodalmi, 1984. A kötet történetéről lásd: ZSOLDOS Sándor, KÓBÁNYAI János, *A 100 éves Somlyó György* https://multesjovo.hu/kultur_cikk/a-100-eves-somlyo-gyorgy/ (utolsó letöltés 2021. február 18.)
- ⁴⁴ John BIERMAN, *Wallenberg*, Budapest, ABC Független, 1985.
- ⁴⁵ KARDOS András, *Egy naiv ember odüsszeiája*, *Beszélő*, 1985/3.
- ⁴⁶ A Wallenberg-szobrok és -émlékművek ellentmondásos történetével igen részletesen foglalkozik: Tanja SCHULT, *A Hero's Many Faces, Raoul Wallenberg in Contemporary Monuments*, London, Palgrave, 2009.
- ⁴⁷ A szoborállítás regényes történetét Varga utóbb Kő Andrásnak mondta el. Vö. Kő András, *Egy szobor születése*, Mai Nap, 1989. március 10.
- ⁴⁸ Varga Imre 1980 és 1990 között tagja volt az egypárti Országgyűlésnek, elsőként a 27. számú egyéni választókerületből, de 1985-től a kötelező kettős jelölést megkezdő politikai vezetők és néhány reprezentáns számára létrehozott, a kádári politika legfontosabb szereplőinek fenntartott szűk országos listáról kapott mandátumot, ami mutatja erős politikai beágyazódottságát.
- ⁴⁹ SCHULT, *I. m.*, 217.
- ⁵⁰ SZENTGYÖRGYI Rita, *Varga Imre: „Itt mindig középszinten tartottak be”*, *HVG*, 2013. december 4. https://hvg.hu/360/201349_varga_imre_szobraszmuvesz_itt_mindig_a_koze (utolsó letöltés: 2021. február 18.)
- ⁵¹ SZÉKELY Ilona, *Hány Wallenberg-szobor van Budapesten*, 168 Óra, 2008. október 4.
- ⁵² *Uo.*
- ⁵³ OSA Archívum, SZER-anyagok.
- ⁵⁴ *A szerkesztőt nem váltották le*, *Népszabadság*, 1987. május 22., 4.
- ⁵⁵ BOKOR Pál, *Az utolsó találkozás Raoul Wallenberggel*, *Magyar Hírlap*, 1987. április 11.; BOKOR Pál, *Raoul Wallenberg Budapesten*, *Magyar Hírlap*, 1987. május 9.
- ⁵⁶ Például: F. HAVAS Gábor, *Kérték, legyenek Raoul Wallenberg segítőjéire*, *Beszélő*, 1987/4. Válasz: KOVÁCS András, *Olvasói levél*, *Beszélő*, 1988/1.
- ⁵⁷ *Jichak Samir nem hivatalos látogatása*, *Népszava*, 1988. szeptember 16.

Szilágyi Ákos (semmiképpen)

*semmiképpen ne menetelj
te csak föl-le sétálj
keresd hol a bemenetel
hajnaltájt és éjtájt*

*keresd keresd ha nincs ha van
amíg meg nem nyílik –
minden egy irányba halad
az útjelző nyílrig*

*ott azután kettéválik
az út le is fel is:
eddig tartott – mindhalálrig
test – kibúzott tövis*